

Надія Стоколос

До питання соціокультурних наслідків скасування унійної Холмської єпархії (1875 р.)

Nadia Stokolos

The question sociocultural consequence of the abolition of the uniate Kholmiskim eparchy (1875 g.)

The article revealed a number of social and cultural consequences of the abolition of the Uniate Diocese of Chelm (1875), which were given felt in the territory Holm and Southern Podlasie in the last quarter of the nineteenth and repeatedly throughout the twentieth century.

Keywords: Greek Uniate Church, the Russian Orthodox Church, Diocese of Chelm Uniate, Holm and Southern Podlasie, proselytic campaign, religious conversion, «упорствуйсчье»

Проаналізовано наслідки скасування уніатської Холмської єпархії (1875 р.), на теренах Холмщини і Південного Підляшшя як в останній чверті XIX ст., так і неодноразово впродовж XX ст. З'ясовано, що її наслідком стало зміцнення позицій Російської Православної Церкви в регіоні, а згодом і російської влади.

Ключові слова: Греко-Уніатська Церква, Російська Православна Церква, уніатська Холмська єпархія, Холмщина і Південне Підляшшя, прозелітична кампанія, релігійна конверсія, «упорствующие»

Окремих аспектів питання соціокультурних наслідків «возз'єднання» уніатської Холмської єпархії з Російською Православною Церквою 1875 р. торкалися у своїх студіях С. Баран, І. Власовський, Ю. Гаврилюк, В. Головатюк, В. Климов, С. Макарчук, П. Олійник, Є. Пастернак. Однак, оскільки тема нашої наукової публікації не була безпосереднім предметом наукових публікацій зазначених авторів, вона потребує більш докладного розгляду та висвітлення.

Мета даної розвідки полягає у з'ясуванні сутності низки наслідків інкорпорації уніатської Холмської єпархії Російською Православною Церквою в соціокультурній царині. Завдання дослідження: проаналізувати їх корені, сутність та вияви у зрушеннях в етнічному складі населення регіону, кризі його ідентичності, втраті значної кількості артефактів, зокрема сакрального характеру, занепаді народної творчості, традицій та мови, а також православно-католицькому, а відтак – польсько-українському протистоянню впродовж останніх десятиліть XIX і XX ст.

На початку нинішнього, 2015 р., виповнилося 140 років від часу завершення однієї з прозелітичних кампаній російського православ'я XIX ст., яка,

на переконання авторитетних вітчизняних релігієзнавців, «за жорстокістю, брутальністю методів «навернення» уніатів у православ'я [...] перевершила всі попередні і мало чим відрізнялася від «навернення» православних українців в унію в ХVІ – ХVІІІ ст.»¹ Йдеться про інкорпорацію Російською Православною Церквою єдиної на той час у межах Російської імперії уніатської Холмської єпархії (1875 р.), яка призвела до низки соціокультурних наслідків, які впродовж багатьох десятиліть мали болісні вияви не тільки в релігійно-церковній царині життя населення регіону, а й в інших його сферах.

Правлячі кола Царства Польського, не полишаючи надії на здобуття власної державності, прагнули поглибити колонізацію населення теренів Холмщини і Південного Підляшся. Це, по суті, було одним із пріоритетних векторів їхньої внутрішньої політики. Така її спрямованість викликала відповідну реакцію російського царату, що вважав своїм законним правом втручатися в регіональні справи, зокрема в релігійно-церковне життя його населення краю. Унаслідок цього Греко-Уніатська Церква на Холмщині і Південному Підляшші стала заручницею політичного протистояння, а згодом і боротьби російського уряду та польських можновладців за вплив і контроль над нею. Знаходячись на принципово відмінних позиціях у ставленні до цієї Церкви, обидві сторони, тим не менше, вбачали в уніатській Холмській єпархії один із найвагоміших інструментів впливу на автохтонне населення, оскільки вона тоді була чи не єдиним провідником духовно-культурного життя його значної частини. З цього приводу І. Власовський пізніше писав, що «ціллю боротьби, ціллю широкої акції була не правда тієї чи іншої релігійної віри, а під покришкою її політичний інтерес – поширити стан свого посідання і закріпити його на Підляшші й Холмщині, з боку поляків – через окатоличення й спольщення автохтонного українського населення, з боку Росії – через повернення того ж населення до православ'я, в якому, з його русифікаційною роллю в Російській Церкві, бачили опертя супроти польської національної ідеї, зв'язаної з католицизмом. Отже, жертвою цієї політичної боротьби за душі населення і був український народ Холмщини і Підляшся, який жив своєю вірою і своєю Церквою, як вірою в Бога, а не як знаряддям тієї чи іншої політики»².

Задля інкорпорації цієї єпархії Російською Православною Церквою, впродовж 1830-х – першої половини 1870-х рр. владними структурами Російської імперії реалізувався комплекс заходів, до яких залучалися не тільки урядовці, православне та уніатське духовенство, а й військові підрозділи. Він включав у себе перебудову системи підготовки кадрів уніатського кліру, його якісні зміни переважно за рахунок запрошень москофільськи налаштованих

священиків-уніатів із Галичини, витіснення за межі єпархії тих архієреїв, котрі не сприяли дрейфу уніатства в бік російського православ'я, а також застосування таких силових засобів, як обтяжливі для населення постой військових частин, зокрема козачих, використання зброї проти тих осіб, які чинили опір примусовим змінам культово-обрядової практики уніатів, а також депортації кліриків і пересічних мирян за протидію владі³. Зрештою на межі 1874-1875 рр. їх результатом став злам супротиву уніатської спільноти регіону релігійному насиллю. Skorиставшись її пригніченістю та розгубленістю і, як наслідок, появою «підписок на православ'я» від низки уніатських парафій, 18 лютого 1875 р. духовенство Холмської уніатської консисторії і кафедрального собору на чолі з адміністратором єпархії М. Попелем ухвалило затвердити «Соборний акт» про єдність «нашої церкви з православною католицькою східною» і прохання до «благочестивішого Государя імператора» про «своє Августійше покровительство його»⁴. Услід за цим 28 березня Синод ухвалив постанову про приєднання Холмської уніатської єпархії до православної Варшавської, назвавши це новоутворення Холмсько-Варшавською єпархією Російської Православної Церкви. Очолити її Синод доручив М. Попелю, надавши йому сан єпископа Люблінського, вікарія православної Холмсько-Варшавської єпархії⁵.

По суті, цей акт був прийнятий адміністративно, без участі та згоди абсолютної більшості парафіяльного духовенства і мирян. Пізніше уніатський священик-галичанин М. Ливчак - один із активних «діячів возз'єднання», у своїх мемуарах свідчив, що «підписки на православ'я» укладалися в повітових канцеляріях, там же ці папери підписувалися та невідкладно відсилалися Сідлецькому генерал-губернаторові Громеці. Водночас, наголошував він, ні благочинних, ні членів духовної консисторії ніхто не тільки не запитував про їхнє ставлення до того, що відбувалося, але навіть не сповіщав про ці «підписки». Мало того, священиків, парафіяни яких нібито виявили бажання стати православними, не запрошували бути присутніми під час цих акцій⁶. Зрештою, тільки після того, як сім парафій дали «підписки на православ'я», двоє благочинних сповістили про це Холмську духовну консисторію і запитали про відповідні інструкції в цій справі. Через багато років у мемуарах А. Коні – видатного російського юриста, котрий із 1885 по 1896 рр. з невеликою перервою впродовж 1891-1892 рр. обіймав посаду обер-прокурора карного касаційного департаменту Сенату, - знайшло місце твердження, вповні співзвучне з попереднім. Пригадуючи своє обґрунтування незаконності дій місцевих судових органів стосовно тих уніатів, які після офіційного «возз'єднання» чинили опір насильницькому оправавленню, він писав, що гмінні ухвали 1874-1875 рр. уніатів Холмщини і Південного

Підляшшя про бажання приєднатися до Російської Православної Церкви «були складені не тільки не добровільно, але навіть стали результатом настійливого тиску й усіялого впливу, до погроз включно, з боку ближчого поліційного начальства»⁷.

Одним із найбільш резонансних наслідків офіційного «возз'єднання» уніатів Холмщини Південного Підляшшя з Російською Православною Церквою стала проблема появи значної кількості так званих «затятих», або «опірних», тобто тих уніатів, які не визнавали себе православними. Тоді їх було прийнято називати «упорствуючими». Вони ігнорували свої колишні церкви, які тепер уже підлягали урядуванню Холмсько-Варшавської єпархії Російської Православної Церкви, не хрестили дітей у православних священників, не ховали небіжчиків за російсько-православним обрядом, не відзначали православних свят, не укладали церковних шлюбів у православних храмах⁸.

Вони, по суті, являли собою своєрідний маркер кризи ідентичності значної частини населення регіону, оскільки інкорпорація Російською Православною Церквою уніатської Холмської єпархії стала не виявом внутрішньої потреби маси її вірян, тобто не глибоким добровільним усвідомленням ними потреби перейти до іншої конфесії, а результатом цілеспрямованих дій російсько-православної потуги та частини старанно підготовленого для цього уніатського кліру. Багато з «упорствуючих» горнулися до Римо-Католицької Церкви, але її клір не завжди наважувався відкрито приймати їх, оскільки від нього суворо вимагалось не допускати «до виконання релігійних треб за римо-католицьким обрядом осіб, які не належали до цього сповідання, особливо православних»⁹. Тих, хто найбільш уперто відмовлявся перейти до православ'я, явно тяжів до Римо-Католицької Церкви, образливо називали «калакутами» чи «калакатами», тобто перевертнями. Багато з них було покарано грошовими стягненнями, ув'язненнями, а також виселеннями під нагляд поліції в інші регіони імперії. З часом величезна кількість їх, тобто етнічних українців, колишніх уніатів, котрі впродовж багатьох років розмовлятимуть українською, трансформуються в римо-католиків з польською національною свідомістю. Зрештою, втрати українського населення, пов'язані зі скасуванням Греко-Уніатської Церкви, ситуацією з «упорствуючими», а також із маніфестом про віросповідну толерацію 1905 р., оцінюються щонайменше приблизно в понад 100 тис. осіб¹⁰. Це були значні втрати українського етносу.

Процес руйнації традиційних духовно-культурних цінностей сотень тисяч уніатів-мешканців Холмщини і Південного Підляшшя за життя одного покоління, який, наголосимо, упродовж 1860-1870-х рр. відзначався

стрімким, навіть навальним характером, призвів до своєрідної кризи ідентичності багатьох із них. За своєю суттю вона являє собою ситуацію, коли люди змушені були перевизначити свою тотожність. Це дуже болісний процес, особливо якщо він безпосередньо пов'язаний із релігійно-церковною сферою. Іноді, наголосимо, він трагічний за наслідками, оскільки тисячам уніатів за досить незначний період часу треба було з'ясувати значущість самих себе, визначитися щодо того, до якої релігійної спільноти вони відносяться. Водночас вони мали не тільки з'ясувати структурну визначеність свого існування, а й ставлення до владних церковних інституцій, конфесійної приналежності інших членів родини, сусідніх спільнот і, нарешті, задовольнити потребу у визнанні іншими їхнього права на конфесійний вибір, самодостатність. Науковці твердять, що незадоволення кожної із зазначених потреб потенційно призводить до фрустрації, тобто схильності до марних сподівань, невдач, оман – психічного стану дезорганізації свідомості і поведінки людини, що виникає в ситуаціях, які перешкоджають досягненню мети або задоволенню потреб, загрожують гідності, престижу або й життю¹¹. Саме це стало підґрунтям низки міжконфесійних конфліктів, а також суїцидів у середовищі «упорствующих»¹².

Уніати Холмщини і Південного Підляшшя, починаючи від Берестейської унії 1596 р. до її скасування на цих теренах 1875 р., сформували релігійну традицію, відмінну від православної та римо-католицької. Визнання Греко-Уніатською Церквою примату Римського Папи і підлеглості Риму не перекреслило її самобутності, а, навпаки, стало своєрідним етапом, часто болісним і драматичним, для пошуку власної релігійної й етнічної ідентичності. Вони зберегли літургію східного обряду церковнослов'янською мовою, юліанський календар, автохтонну церковну ієрархію та, зрештою, традиційне право духовенства на шлюб і сімейне життя. Всупереч зростаючій тенденції до латинізації та полонізації, зокрема поступове впровадження церковної проповіді польською мовою, польських релігійних піснеспівів, запозичення в католиків деяких традицій релігійних свят, наприклад, Божого Тіла та Непорочного Зачаття Діви Марії, латинських ритуалів і відповідних сакральних предметів під час обрядових дій («комжі», «годзінки», органи, монстранції, дзвінки), змішаних релігійних процесій і «відпустів», культ святих Віктора та Йосафата, греко-уніатське віросповідання все-таки залишалося гарантією збереження етнічної ідентичності руського (українського) населення Холмщини і Південного Підляшшя. Урядові заходи, спрямовані на злам греко-уніатської культово-обрядової традиції, що склалася на основі синтезу православної та латинської культур, тривалий час виявилися не тільки не надто ефективними, а й викликали впертий відкритий та латентний

супротив з боку маси вірян-уніатів. У другій половині 1860-х – на початку 1870-х рр. у низці місцевостей Холмщини і Південного Підляшшя він навіть набув характеру своєрідної «обрядової війни», жертвами якої стали десятки поранених та вбитих як з боку жителів регіону, так і тих, хто їх «умиротворяв»¹³.

Невиправним ударом по вітчизняній культурі стало нищення того її пласту, що сформувався в лоні і під впливом Греко-Уніатської Церкви. Воно відбувалося як упродовж підготовки до її «возз'єднання» з Російською Православною Церквою, так і багато років поспіль. Органічними складовими цього пласту були культурні речі з виразними рисами латинської обрядової традиції, частина яких являла собою унікальні пам'ятки вітчизняного сакрального мистецтва, а також низка сакральних ритуалів, що помітно відрізнялися від тих, що практикувалися російським православ'ям. Усе це, що цілком зрозуміло, виходило далеко за межі церковних стін, оскільки за століття стало органічним компонентом повсякдення значної частини населення цього регіону країни. У цьому сенсі повністю виправданим є твердження авторитетного дослідника вітчизняного сакрального мистецтва Дмитра Степовика, що помилково «розглядати Берестейську Унію як інструмент утисків самотніх основ української ікони, мистецтва і всієї культури». Мало того, на його переконання, «Унія розширила традиційні культурні зв'язки України з романським Заходом, але не перетворила добровільного характеру цих зв'язків на умисні чи й насильницькі впливи»¹⁴, вона «...не становила жодної загрози творчим людям України – будівничим, малярам, переписувачам і друкарям книг, різьбярям. Навпаки, для них у Бересті широко відкривалося нове «вікно у Європу», поряд з уже існуючими «вікнами через Волинь, Галичину, Закарпаття, Буковину, придунайські і причорноморські краї». Вчений наголошує, що «Зберігаючи тверду відданість канонічній основі східної православної ікони, українські малярі водночас думали й відчували в естетичному просторі людей «західного покою» і пильно працювали над узгодженням східного аскетизму із західною життєрадісністю, яка більше відповідала національній психології українців»¹⁵.

Дотримуємося думки, що це розлоге цитування знаного українського науковця з приводу тих пам'яток вітчизняної культури, які «діячі возз'єднання» Греко-Уніатської Церкви з Російською Православною у ХІХ ст. називали «латинськими домішками» або тим, що «ушкодив час», тобто не являли собою будь-якої культурної цінності, виправдане, оскільки дає відповідь на запитання, чому культурні речі уніатської генези так ретельно вилучалися і в більшості випадків нищилися. Це були сакральні предмети, які мали самотній український характер. Саме тому за умов російського самодержавства

з його політичними пріоритетами в цьому регіоні вони були приречені на вилучення та нищення. Цілеспрямоване нищення артефактів сакрального призначення, що являло собою невід'ємну складову програми її скасування Греко-Уніатської Церкви, та наступна багатолітня боротьба російських церковних і світських урядовців з їх «залишками» було ніщо інше, як один із засобів етноциду, тобто нищення народу як окремої культурно-історичної спільноти. За висловом Д. Степовика, саме русифікація, а не «латинський чи протестантський Захід», «підвела український етнос до порогу зникнення з обр'ю Землі»¹⁶. Саме з цією метою методично нівелювалася історична пам'ять народу – один із найважливіших компонентів його духовної культури, оскільки саме вона підтримує безперервність етнічної еволюції, тобто здатність передавати її здобутки наступним поколінням.

Оскільки унія була гарантом збереження автохтонної руської ідентичності мешканців Холмщини і Підляшшя, вираженням її специфіки в умовах розмаїтого етнічного та релігійного прикордоння, то скасування Греко-Уніатської Церкви спричинило поступове згасання та занепад народної творчості, місцевого фольклору, відмирання вкорінених звичаїв, обрядів, традицій, а в результаті – власної мови і, зрештою, усвідомлення своєї ідентичності. Так, дослідник І. Бассараба у праці «Матеріали для етнографії Седлецкой губернии», опублікованої 1903 р., відзначав, що порівняно з 60-ми роками минулого століття малоруських пісень збереглося мало, а «причина занепаду народної творчості криється в релігійному стані місцевих жителів»¹⁷. Значно пізніше, 1940 р., добрий знавець стану справ у духовно-культурній царині цього регіону С. Баран писав: «Там, де ще з початком ХХ-го століття гомоніла українська мова і пісня, сьогодні їх вже не почуєш. Врятувати їх могла унія, але з національним українським духовенством. Та до цього свідомо не допускав царський уряд»¹⁸.

Після 1875 р. на теренах Холмщини і Південного Підляшшя прослідковується таке болісне явище, як розшарування та маргіналізація духовно-культурного життя його автохтонного населення, тобто приналежність його до двох типів культури – колишньої, міцно пов'язаної з Греко-Уніатською Церквою, та насадженої нової, пов'язаної з російським православ'ям. Це відбувалося внаслідок вимушеної втрати ним можливості перебувати у звичному етнокультурному середовищі. Тобто на довгі десятиліття сотні тисяч людей опинилися в проміжному, часто пограничному стані. Наслідком цього стали суттєві зрушення у соціально-психологічній царині життя населення Холмщини і Південного Підляшшя. Вони прослідковувалися як у процесі підготовки, так і після «возз'єднання» уніатського населення з Російською Православною Церквою. Це були, зокрема, вияви депривації, тобто такого

стану психіки його частини, як відчуття тривоги, безнадійності, невпевненості в завтрашньому дні, втрати будь-якої життєвої перспективи¹⁹.

Акцентуємо на тому, що релігія є своєрідною лігатурою, тобто способом формування в особи певних критеріїв для орієнтації у світі та настановою на відповідну дію, але водночас вона може бути формою поневолення, коли містить абсолютні вимоги (релігійний фанатизм). Існування без лігатур, тобто глибоких зв'язків між людьми, веде до безладдя, аномії, тобто до такого стану, коли найбільша свобода перетворюється на найбільшу несвободу. Саме звідси й походить прагнення людей знайти якісь форми причетності до сталих соціокультурних утворень, тенденції до фундаменталізму. Фундаменталізм, зазначимо, не те саме, що фанатизм. Це в дуже багатьох випадках лише засіб захистити світ сталих, тобто звичних, апробованих часом цінностей. Отже, «упорствующие», тобто ті холмщаци та підляшани, які не визнали своєї приналежності до нав'язуваного їм силою російського православ'я, були не фанатиками, а своєрідними фундаменталістами. Вони захищали світ укорінених звичаїв і традицій населення порубіжжя культур, що стали наслідком довготривалого, історично обумовленого симбіозу східної і латинської сакральних традицій.

Те, що відбувалося в царині релігійно-церковного життя населення Холмщини і Південного Підляшшя впродовж десятиліть, які передували остаточному офіційному включенню 1875 р. парафій уніатської Холмської єпархії до складу Російської Православної Церкви, а також багатьох десятиліть поспіль, призвело в майбутньому не тільки до драматичних, а й трагічних наслідків, оскільки були порушені історично сформовані традиційні зв'язки і сусідське співжиття всіх етносів українсько-польсько-російського прикордоння Холмщини і Південного Підляшшя. Наслідком цього в середовищі уніатів стали вияви негативно-упередженого ставлення не тільки до російського православ'я, а й загалом до російської культури, яка багатьма з них тоді помилково ототожнювалася виключно з погордою щодо них та насильством. У свідомості людей, у котрих російсько-православні та уніатські «діячі возз'єднання» віднімали «дідівську віру», сформувалася стійка відраза до всього російського.

З цього приводу історик Юрій Гаврилюк писав, що загалом упродовж ХІХ ст. Південне Підляшшя стало «ареною польсько-російської боротьби, і не лише за територію, а й за душі місцевого населення». Кожна зі сторін на цьому шляху «мала свої успіхи і невдачі, але завжди в програші були власне українці. А саму цю землю і всіх, хто на ній живе, відтоді отруєно релігійною і національною нетолерантністю й ненавистю»²⁰. Він акцентує увагу на тому, що в той час, коли поляки боролися за свою волю, їхнім противником

була Росія, яка «серед інших знярядь гноблення і «обрусення» завойованих націй використовувала Православну Церкву». Тому й ненависть поляків «до російського загарбника переносилась на Православну Церкву, а відтак і на всіх православних». Отже, коли після скасування Греко-Уніатської Церкви «підляські українці стали православними, а російський уряд почав посилену русифікаторську акцію з сильними антикатолицькими акцентами, це стало приводом до взаємної ворожнечі». На його переконання, «ця ситуація, у сполученні з давнішими, може, не такими гострими антагонізмами, при повсюдно низькій культурі суспільно-політичного життя спричинилися до наростання католицько-православного конфлікту, який свого апогею сягнув у період Другої світової війни, одразу після неї вилившись у взаємне кровопролиття»²¹.

Принципово погоджуючись з цими міркуваннями, водночас вважаємо за необхідне зазначити, що католицько-православне, а відтак, польсько-українське протистояння на цих землях, джерела якого були й в обставинах скасування уніатської Холмської єпархії 1875 р., мало свої болісні, а й трагічні вияви не тільки впродовж останніх десятиліть XIX ст. та під час Другої світової війни. Прозелітична кампанія російського православ'я на теренах Холмщини і Південного Підляшшя, зокрема її методи, міцно пов'язана з іншою, здійснюваною ієрархією вже Римо-Католицької Церкви, яка впродовж 1920-х - 1930-х рр. укорінювала тут, на так званих «східних кресах» Другої Речі Посполитої, Римо-Католицький Костьол Східного обряду (неоунію), а в 1937-1939 рр. брала активну участь у третьому етапі ревіндикаційної кампанії, під час якої відбувалася масова примусова конверсія православних на римо-католиків та нищення сотень православних храмів²². Отже, після 1875 р. на конфесійній мапі Російської імперії Греко-Уніатської Церкви вже не було, а гірке відлуння її «возз'єднання» з Російською Православною на цих етнічних українських теренах давалося взнаки впродовж довгих десятиліть навіть і тоді, коли її вже не було. Воно продовжувало калічити людські долі, було каталізатором міжконфесійної та міжетнічної напруги.

Таким чином, скасування уніатської Холмської єпархії (1875 р.), яке стало одним із важливих засобів утвердження позицій Російської Православної Церкви в регіоні, а відтак, зміцнення тут російської імперської влади, призвело до низки негативних соціокультурних наслідків. Окремі з них виявилися відразу, а інші – тільки з часом. До них слід віднести глибоке, навіть драматичне в багатьох своїх виявах розшарування в середовищі уніатського населення регіону, тобто поява значної кількості тих осіб, які категорично не визнали свою приналежність до російського православ'я. Це були так звані «упорствующие», з часом частина з них трансформувалася в «калакутів»,

тобто тих, хто перейшов до Римо-Католицької Церкви. Це були ті мешканці Холмщини і Південного Підляшшя, які в умовах насильницької ліквідації і заборони Греко-Уніатської Церкви не бажали приймати за урядовим адміністративним наказом російського православ'я, а воліли перейти в католицизм і, відтак, поступово колонізувалися. Зрештою, це був абсолютно відмінний результат від спланованого й очікуваного російським урядом «обрусення» автохтонного населення регіону. Так давня ідея «natio sine Polonus, gente Rutenus» («поляк з національності, русин з походження»), упродовж століть підтримувана й насаджувана вищими державно-церковними органами Речі Посполитої, у нових історичних умовах – ситуації керованого Російською імперією Царства Польського, потім Привіслянського краю, а з часом Холмської губернії – стосовно русинської людності Холмщини і Південного Підляшшя набула цілком протилежної модифікації, асимілюючи «gente Rutents» у «natione Polonus», тобто «русинів за походженням» у «поляків за національністю».

Скасування уніатської Холмської єпархії також призвело до кризи ідентичності сотень тисяч людей, суттєвих зрушень у їхньому психічному стані, зокрема виявів депривації та фрустрації, нищення багатьох пам'яток вітчизняної культури, які сформувалися в лоні Греко-Уніатської Церкви, поступового згасання та занепаду народної творчості, місцевого фольклору, вкорінених звичаїв, традицій, зрештою – власної мови. Один із найбільш трагічних за своїми виявами наслідок цього «возз'єднання» полягав у порушенні історично сформованих традиційних зв'язків і добросусідського співжиття всіх етносів українсько-польсько-російського прикордоння, на подолання якого вже було і ще буде докладено багато зусиль усіх тих, хто усвідомлював у минулому і нині усвідомлює їх значимість для майбутнього.

- ¹ Історія релігії в Україні: У 10 т. // Редкол.: А. Колодний (голова) та ін. – К.: Український Центр духовної культури, 1996-1999. – Т. 3. Православ'я в Україні / За ред. А. Колодного, В. Климова. – 1999. – С. 250-251.
- ² Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т., 5 кн. – Репр. відтворення вид. 1957 р. – К.: Либідь, 1998. – Т. 3: (XVIII – XX ст.). – С. 246.
- ³ Стоколос Н. Г., Шеретюк Р. М. Драма Церкви (До історії скасування Греко-Уніатської Церкви в Російській імперії та викорінення її духовно-культурних надбань): Монографія / Передмова П. Л. Яроцького, 2-ге видання, перероблене та розширене. – Рівне: ПП ДМ, 2012. – С. 121 – 143.
- ⁴ Соборный акт холмского духовенства // Волынские Епархиальные Ведомости. – 1875. - №9. – Ч. неоф. – С. 393.
- ⁵ Наречение протоиерея Попеля во епископа // Волынские Епархиальные Ведомости. – 1875. - № 13. – Ч. неоф. – С. 393.

- ⁶ К истории воссоединения униатов Холмской епархии. Записки и воспоминания Протоиерея Николая Николаевича Ливчака. С портретом и биографией автора. Издание И. Н. Ливчака. – Вильна: Типография «Русский Почин», 1910. – С. 91.
- ⁷ Русское православие: вехи истории / Науч. ред. А. И. Клибанов. – М.: Политиздат, 1989. – С. 377.
- ⁸ Олійник П. Лихоліття Холмщини і Підляшшя: (Шлях культурно-національного розвою Холмщини й Підляшшя в ХІХ і ХХ ст.). – Прага: Накладом видавництва «Пробоем», 1941. – С. 51.
- ⁹ Центральний державний історичний архів України в Києві. – Ф. 442. – Оп. 842. – Спр. 476. – Арк. 5.
- ¹⁰ Стоколос Н. Г., Шеретюк Р. М. Драма Церкви... – С. 239.
- ¹¹ Див.: Лех В. «Конфлікт цивілізацій» і проблема ідентичності // Україна і Ватикан в контексті культурно-цивілізаційного діалогу: історія і сучасність. – К., 2009. – С. 23 - 34.
- ¹² Стоколос Н. Г., Шеретюк Р. М. Драма Церкви... – С. 136 – 138.
- ¹³ Там само. – С. 131 – 140.
- ¹⁴ Степовик Д. Берестейська Унія і розвиток українського іконописання у ХVІ – ХVІІ століттях // Unia brzeska: geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich / Pod. red. R. Łuźnego, F. Ziejki, A. Kępińskiego. – Kraków: Universitas, 1994. – С. 472.
- ¹⁵ Там само. – С. 468.
- ¹⁶ Там само. – С. 467.
- ¹⁷ Головатюк В. Вивчення фольклору українців Холмщини й Підляшшя // Холмщина і Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження: Монографія / Відп. ред. В. Борисенко. – К.: Родовід, 1997. – С. 329.
- ¹⁸ Баран С. По неволі – відродження: Українська Православна Церква Холмщини і Підляшшя на новій дорозі. – Краків: Українське видавництво, 1940. – С. 8.
- ¹⁹ Стоколос Н. Г., Шеретюк Р. М. Драма Церкви... – С. 136–138.
- ²⁰ Гаврилюк Ю. Підляшшя крізь віки // Пам'ятки України. – 1995. – №3. – С. 58.
- ²¹ Там само. – С. 58–59.
- ²² Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (ХІХ – перша половина ХХ ст.): Монографія. – Рівне: ППФ «Ліста – М», 2003. – С. 225 – 236.